

DI BIN SÎYA BÎRA CIVAKÎ DA KILAMA “ASYAYÊ” Û SERPÊHATİYÊN FERZENDE BEG¹

Türkan TOSUN - Canser KARDAŞ

KURTE

Di berhemên devkî yên wan civakan da ku çanda nivîskî zêde xurt nîne, der barê bîra civakî da agahiyên gelek girîng hene. Ji ber ku derfeta kurdan ji bo nivîsandina dîrokeke ku bikaribe bîra wan zindî bihêle tunebûye, ew ji berhemên çanda devkî sûd werdigirin. Dengbêj wek ew kesên herî girîng tên qebûlîkirin ku ew berhemên devkî çêdikin û digîhînin nîfşên din. Ji bo ku bi çavê gel va bê zanîn ku bûyerên dîrokî yên bi taybetî di sedsala 20an da qewimîne bîn fêmkirin lêkolînên bîrê yên li ser van berhemên devkî pir girîng in. Mirov dikare bêje materyalên herî girîng ên tesîra nêrîna fermî li ser tune ne kilamên dengbejan yên li ser bûyerên dîrokî ne. Di vê çarçoveyê da lêkolîna şopên bîra civakî di kilama Dengbêj Şakiro ya bi navê “Asyayê” da hatiye kirin. Ev kilam behsa pevçûneke di navbera Ferzende Beg û Îraniyan da dike. Armanca lêkolînê ew e ku di bin siya bûyerên dîrokî da şopên bîra civakî di kilamê da bê diyarkirin. Ji bo ku tesîr û girîngiya bîrê baş were fêhmîkirin me bal kişande li ser şert û mercên wê serdemê yên ku bûne sedema gotina vê kilamê. Me Ferzende Begê ku bûye mijara vê kilamê bi çavkaniyên nivîskî û devkî da nasandin. Me hewl da ku em kilamê di çarçoveya rêbazên bîra civakî ava dikin da analîz bikin.

Peyvên Sereke: Ferzende Beg, Besra, Asyayê, Dengbêj Şakiro, Bîra Civakî, Kilam.

- 1 Ev gotar beşek ji teza doktorayê ya Türkan TOSUN a bi navê “Bîra Civakî Di Kilamên Dengbêj Şakiro Da” hatiye amadekirin. Ji bo alîkariya metnên Îngilîzî û hin agahiyên der barê kilamê da em spasiya Doç. Dr. Metin Yüksel û Lêkolîner İlyas Sayım dikin.

Türkan TOSUN, Xwendekara Doktorayê,
Zanîngeha Bingolê,
Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî,
e-mail: tosunturkan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3815-262X.

Canser KARDAŞ, Doç. Dr.,
Zanîngeha Alparslanê ya Muşê,
Perwerdekarê Ziman û Edebiyata Tirkî ya
Fakulteya Fen û Edebiyatê,
e-mail: kardascanser@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8557-8706.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 26.01.2022

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 16.03.2022

Published / Makale Yayın Tarihi: 31.03.2022

Doi: 10.35859/jms.2022.106203

Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by *intihal.net* plagiarism website.

Citation/Atf:

Tosun, T. ve Kardaş, C. (2022). Di Bin Siya Bîra Civakî Da Kilama “Asyayê” û Serpêhatiyên Ferzende Beg, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 043-066,
DOI: 10.35859/jms. 2022.106203.

Toplumsal Hafıza Açısından “Asyayê” Kilamı ve Ferzende Bey Olayı

ÖZ

Yazılı kültürü diri tutmayan veya içselleştirmeyen toplumların sözlü ürünlerinde toplumsal hafızaya dair önemli veriler bulunmaktadır. Kürtler hafızalarını diri tutabilecek resmi bir tarih yazım imkanına sahip olmadıklarından hafızalarını diri tutmak amacıyla sözlü kültür ürünlerinden faydalanmışlardır. Bu sözlü ürünlerin en önemli taşıyıcısı konumunda dengbejler yer almaktadırlar. Özellikle 20. yüzyılda yaşanan tarihi olayların halkın gözünden nasıl görüldüğünü anlamak amacıyla sözlü ürünlerin hafıza açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Resmi bakış açısının etkisi olmadan tarihi olayları konu edinen en önemli malzemeler dengbêj kilamlarıdır. Bu kapsamda Dengbêj Şakiro'nun kilamlarından biri olan “Asyayê” isimli eserde toplumsal hafızanın izleri incelendi. Bu kilam Ferzende Bey ve İranlılar arasında geçen bir çatışmadan bahsetmektedir. Çalışmanın amacı kilamdaki tarihi olaylar ışığında toplumsal hafızanın izlerini tespit etmektir. Hafızanın boyutunun anlaşılabilmesi için kilamın söylenmesine sebep olan o dönemin koşullarından da söz edilmeye çalışılmıştır. Kilama konu olan Ferzende Bey yazılı ve sözlü kaynaklar ışığında tanıtılmıştır. Kilam toplumsal hafızayı oluşturan ilkeler çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferzende Bey, Besra, Asyayê, Dengbêj Şakiro, Toplumsal Hafıza, Kilam

The Role of Oral Storytelling in Preserving Collective Memory: The Song of “Asyayê” and the Experiences of Ferzende Beg

ABSTRACT

Oral performances have important information regarding collective memory in the societies that do not have a written culture. As the Kurds did not keep a written record of their history, they benefited immensely from the products of oral culture in order to keep alive their collective memory. *Dengbêjs* are the primary carriers of Kurdish oral performances. Especially to understand the way in which the historical events in the 20th century have been viewed by the members of Kurdish society, it is important to examine Kurdish oral culture from the point of view of memory. The songs of *dengbêjs* are primary sources for the study of history far from the effects of official narrative. This article examines the traces of collective memory in Dengbêj Şakiro's song known as “Asyayê”. This song is about about the armed conflict between Ferzende and Iranian forces. The article aims to shed light on the role of collective memory through the historical events related in this performance. The conditions that paved the way to the chanting of the song are also explored in a bid to understand its effect on collective memory. Then, based on written and oral sources, the article sheds light on Ferzende, i.e. the main character of the song. Finally, the article analyzes the role of this particular piece in shaping collective memory.

Keywords: Ferzende Beg, Besra, Asyayê, Dengbêj Şakiro, Collective Memory, Kilam

EXTENDED SUMMARY

Throughout the history certain events, though having seemingly negative consequences, have created a collective memory and become an illuminating example for the future. Such events can also be found in the history of Kurdish people which appear in the form of folkloric songs, epic narratives, stories and other literary genres and they are conveyed to this day especially through oral literature and the collective memory. When these type of events occur they are interpreted in accordance with the benefits of the institutions representing power and authority who maintain their control over all aspects of life (culture, language, history, education, etc.). They constitute a certain kind of official history with the help of their power and hegemony and attempt to demonstrate themselves as the side which is “rightful” and the oppressed nations as “guilty” and by doing so they aim to continue their superiority more easily. They either block the way to the collective memory or they try to change it; another option may be that they make people forget it so as to let it disappear.

Nevertheless the inferior groups resist against this situation resulting from a firm authority and struggle to preserve their collective memory. It is in this regard that the collective and social memory gains importance which has been chosen as the main theme of this article. The societies have a memory just like the individuals do and this is of great importance. This collective memory is an alternative for the official and governmental memory and like many other things it reunites with next generations by virtue of oral culture and history. We benefited from the written literature, oral culture (dengbêjî) and some other verbal resources and we examined the song of “Asyayê” through this methodology. The survey and findings suggest that a social and collective memory is present among Kurdish people which has a huge influence on them.

Common pains and troubles are as important as language, history, identity and culture in the process of becoming a nation. It is not a necessity for each person to suffer from that common pain or be a witness of it, as even after centuries tragedies remain alive and unforgettable. The Kurdish history, like many others, covers many common agonies which gather people together and connects one to another. People suffered a great deal and experienced a social trauma during the Sheikh Said Rebellion and the Rebellion of Agri as well. Nonetheless these painful events gave birth to symbolic personalities and pioneers. In this article we reached the conclusion that Dengbêj Şakiro conveyed the song of “Asyayê” to new generations with the aid of his voice and the events told in this song have remained fresh and ever-green in the collective memory of the people owing to him and other dengbêjs.

This study shows that many sayings, motifs, symbols and cultural codes have been used in the song and they have formed an alternative collective memory against the official memory. Although the main topic of this song is about Ferzende Beg and his combat against the Iranian regime we also learn about secondary issues which deal with that certain period. Throughout the lines of the song we learn about many Kurdish idioms and proverbs, names of famous tribes and families, the fate awaiting Kurdish rebels, the defeat of the heroes, the oppression of states (Turkey and Iran) over the rebellious organizing insurgent groups, the miserable state of those who had to flee and leave their homeland behind, national, religious and sectarian clues.

We wanted to prove by this article that history can be retold or written from two contrasting views one of which is the perspective belonging to the power and the latter is the perspective of the oppressed ones. The resources and the song which we have examined in this study of ours is an attempt to show that unlike the official discourse, rebellion and battle have positive collocations in the collective memory as they are regarded as a tool for freedom and independence; on the other hand the pioneers of such struggles are highly respected as heroes, brave leaders and fearless characters. In the collective memory of Kurds they have fought valiantly and shown their skills in using weapons and finally eliminated their rivals. Yet these heroes who have been widely praised have not always achieved their goals and they have either been wounded in the battles or have eventually been killed.

DESTPÊK

Di dîrokê da hinek bûyer hene ku her çiqas encamên wan nebaş bin jî di hişê civakê da bîreke hevpar ava dikin û ji dahatûyê ra dibin raman û mînak. Di dîroka Kurdan da jî gelek bûyerên bi vî rengî bi rêya kilam, destan, çîrok, folklor û edebiyatê tên avakirin û her wisa bi saya çanda devkî û bîra civakî digîhêjin roja me. Dema ev bûyer diqewimin desthilatdar û komên serdest di hemû qadên jiyane (çand, ziman, dîrok, edebiyat, perwerde, siyaset û hwd.) da li gor berjewendiyên xwe behsa van bûyeran dikin. Ew bi erk û hegemonyayê dîrokeke fermî ava dikin û hewl didin xwe “mafdar” û komên bindest jî “sûcdar” nîşan bidin, desthilatdariya xwe rehetir bimeşînin. Ew yan rê li ber bîra civakî digirin, yan hewl didin vê bîrê bigûherînin yan jî wê didin jibîrkirin da ku ew ji holê rabe. Helbet li hemberî vê rewşê yên bindest jî dijî vê otorîteya hişk li ber xwe didin, serî natewînin û hewl didin jiyana xwe ya dijî hişmendîya wan biparêzin. Di vê xalê da girîngiya bîr û bîra civakî rûyê xwe nîşan didin ku di vê gotarê da mijar ev e.

Bîra civakî jiyaneke alternatîf ya dijî ava dike, wê diparêze û digîhîne nîşên nû. Ev bîr destûrê nade ku serdest li ser hiş, rûh û jiyana mirovan hespê xwe bi rehetî bibezînin, rê li ber wan digire. Xebatên li ser bîra civakî hewl didin civak û nasnameyên ji hêla hegemonyayê va hatine cudakirin, eş û trauma dîtine û hatine jibîrxistin derxî holê û li ser dîroknivîsiya alternatîf ya dijî hegemonyayê disekin. Ev mijara navberdisiplînî dikeve nav sînorên çand û dîroka devkî jî. Ji ber ku dengbêjî jî di nav qada çanda devkî û edebiyata gelerî da ye, me jî ji kilamên Dengbêj Şakiro² ya bi navê “Asyayê” hîlbijart ku em li ser wê analîz û şîroveyan bikin. Ev kilam ji bilî navê “Asyayê” wek “Besrayê” jî tê zanîn.

Di vê gotarê da armanca me li gor çarçoveyeke teorîk a bîra civakî nîrxandina kilama “Asyayê” ye. Me hewl da ku tîkiliya di navbera bîra civakî û kilama “Asyayê” da bê destnîşankirin. Lewra vê

---

2 Dengbêj Şakiroyê ku navê wî yê nasnameyê Şakir Deniz e, dengbêjekî ji herêma Serhedê ye. Ew wek “kewê ribat”, “Şahê dengbêjan” an jî “Şakirê Bedîhê Mihê Zilî” jî tê nasîn. Li gor nasnameya wî di 1936an da li gundê Topraxqeleya li ser Elaşgira navçeya Agiriyê hatiye dinyayê, lê malbata wî dide zanîn ku ew di 1931ê da hatiye dinyayê. Şakiro rûyê dibistan û medreseyan nedîtiye, lê xwe ji hêla dengbêjiyê va gelekî baş perwerde kiriye, nav û dengê xwe hinartîye heta roja îroyîn. Wek dengbêjekî navdar kilamên şer û pevçûnê, mîrxasî û qehremaniyê, şî û zêmaran, evîn û hezkirinê gotiye. Bûyerên dîrokî bi taybetî yên destpêka sedsala 20emîn û dema avabûna Komara Tirkîyeyê (serhildanên li hemberî dewletê, pevçûnên navxweyî û yên di navbera eşîran da) bi dengê xwe wek belgeyekê ragihandiye heta roja me. Kilamên wî yên behsa şer, pevçûn, dîrok, serhildan û qehremaniyan dikin yên herî zêde tên guhdarkirin “Kekê Xiyasedîn”, “Ferzende Beg”, “Axao”, “Îbo Begê Parsinî”, “Şerê Mala Nasir”, “Eliyê Purto”, “Nêçîrvano”, “Geliyê Zilan”, “Bekir Beg û Memed Axa”, “Rebenim” û yên bi vî rengî ne. Ji bilî vê, kilamên wî yên li ser eşq, evîn û hezkirinê jî hene ku ji wan jî “Emro”, “Dîlber”, “Gulê Dêran”, “Esmer”, “Sebrê”, “Wey Dîl”, “Helîmcanê” û “Misafiro” dikarin wek mînak bîr nîşandan. Şakiro ji ber nexweşiya pençeşêrê di 5ê Hezîrana 1996an da li Îzmirê wefat dike. Gora wî li Altindaxa Îzmirê (Altındağ Köy Mezarlığı) ye û li ser gora wî “Bedîh Ağaoglu Doğu Şairi Şakir Deniz Ruhuna Fatîha 1936-1996” (Ji Rûhê Kurê Bedîh Axa Helbestvanê Rohîlat Şakir Deniz ra Fatîha 1936-1996) hatiye nivîsîn (ÇD1).

kilamê di civaka Kurdan da bîreke çandî û civakî ya hevpar ava kiriye, tesîreke mezin li ser civakê hiştiye. Kilama ku di bîra Kurdan da heman hest û hişmendiyê ava dike, bi sembol û metaforên hevpar va civakê tîne bal hev û nahêle bûyereke dîrokî ya di dema Şêx Seîd da çêbûye û kesayetên navê wan di kilamê da derbas dibe bîn jibîrkirin.

Têgehên ziman, nasname, civak, bîranîn, jibîrkirin, şahidî, rabirdû, dîrok û mekan wek mijarên sereke dikevin hundirê mijara bîrê û eleqeya wan bi nêrîneke politîk va jî heye. Ji ber vê, dema analîz û şîroveya kilamê hat kirin behsa serdema siyasî ya ku ev kilam derketiye holê jî hat kirin. Ji bilî vê, ev bûyer û kesên navê wan di kilamê da derbas dibin çima bûne mijara dengbêjan jî hatiye behskirin. Wek metod me ji çavkaniyên nivîskî yê wek pirtûk, gotar, tez û kovaran sûd wergirt ku em agahiyan bidin û der barê mijarê da analîzan bikin. Hin çavkaniyên devkî (me wek ÇD1, ÇD2, ÇD3, ÇD4 nişan da) yê bi mijarê ra eleqedar in jî bîn alîkar ku em agahiyên girîng bi dest bixin. Piştî van agahî, analîz û şîroveyan em gihîştin wê fikrê ku di navbera bîra civakî û çanda devkî da têkiliyek heye, dengbêjiya ku perçeyek çanda devkî ye jî ji bo avakirina bîra civakî gelekî girîng e. Wek mînakeke mînor kilama “Asyayê” ya Dengbêj Şakiro vê têkiliya xurt nişanî me da.

1. ÇARÇOVEYA TÊGIHÎ

1.1. Bîr

Mijara bîrê di salên dawîn da yek ji wan mijarên civaka zanistî ye ku zêde balê dikşîne û xebat li ser tê kirin. Bîr mijareke navberdisîplînî (interdisciplinar) ye û divê bi vê nêrîneke va bê nixandin. Bi taybetî li welatên dagirkirî di xebatên li ser edebiyata postkolonyal, edebiyata rizgariya neteweyî, edebiyata nûjenbûnê, xebatên dîroka devkî, edebiyata otobiyografiyê û hwd da têgeha “bîr”ê xwedî cihekî taybet e (Îlhan, 2018: 11). Xebatên li ser bîrê bi gelemperî li ser bîra şexsan û civakan, bîranîn û jibîrkirina wan tîne kirin û mijarên bîranîn, jibîrkirin, înkâr, travma, bédengî, desthilatdarî, ritûel, sembol, rabirdû, dîrok û derûnasî di xwe da dihevin.

Felsefenas, norolog û derûnnas di mijara bîrê da aliyê kesayetiyê (Îlhan, 2018: 11), civaknas jî aliyê wê ye civakî derdixin pêş (Sancar, 2016: 39). Dîroknas li ser bîra şexsî kûr dibin û hewl didin bîranîn li hemberî çavkaniyên dîrokî pêbawerîya wê heye an na. Ev qadên behsa wan hatin kirin û yê li ser bîrê dixebitin dikarin bîn zêdekirin, lê tiştê em dixwazin bibêjin bîr mijareke wisa ye ku ji bilî derûnnasî, felsefe û civaknasîyê dikeve qada edebiyat, folklor, dîrok, çand û siyasatê jî, yanê mijareke navberdisîplînî ye; qadên din jî eleqedar dike. Di van qadên xebat li ser bîrê tê kirin da dîrok, ziman, nasname û çand dibin mijarên sereke, lewra têkiliyeke xurt a bîrê bi wan ra jî heye.

Peyva bîrê ya ku di lîteraturê da derbas dibe di gelek zimanan da bi peyvên cuda tê bikaranîn. Bi Yewnanî *mneme*; Latîni *memoria*; Îngilizî *memory*; Frensî *la mémoire*, Osmanî *hafıza*, Tirkî *bellek*, Erebi *hifz* û Kurdî jî *bîr*. Di hemûyan da jî wateya wê veşartin û parastina tiştan, şexsan, mijaran û bûyeran di hiş da ye. Ji van jî tesîra mihefezekirina jî derva, bibîranîna wan û têkiliya wan a bi rabirdûyê ra wek meneyeke wê ya din dikare bê nixandin. Bîr bi meneya xwe ya herî giştî va tê meneya bîranîna tiştên ku mirov di hemû jiyana xwe da hîn dibin. Bi hevokeke din bîr, di hiş da bi zanetî hêza veşartinê ya tecrubeyên jiyane, mijarên hînbûyî û têkiliya wan a bi rabirdûyê ra ye (Bakırcıoğlu, 2012: 146).

Yanê mirov di jiyanê da tiştan hîn dibin, tecrube dikin, li gor wan tevdigerin ku ev tişt di hişê wan da cih digirin û wextê dem tê jî ew wan tiştan tînin bîra xwe an jî dixwazin ji bîr bikin.

Ji bo behsa bîrê bê kirin divê “hînbûn” hebe, li ser vê hînbûnê ra dem derbas be, ew agahî di mêjî da bê parastin û piştî demekê ew ji nû va bê bikaranîn. Di nav rojê da hema bibêje bi hezaran tişt li ber çavê me dikevin, tîni li ber guhên me û ber destên me, lê em wan parzûn dikin û hinekan di bîra xwe da vedişêrin. Bîr ew e ku ew tiştên qewimî an jî bûyerên bi rêya neqilkirinê hatine hînbûn û tîkiliya wan a bi bûyerên din ra çêbûne bi zanetî tê da hatine veşartin û parastin. (Erkal, 2017: 151). Bîr, ji ber ku ewil biyolojî û derûnnasiyê eleqedar dike di van qadan da hatiye pênasekirin, xebat li ser hatiye kirin. Lê paşê qadên din jî dest avêtine mijara bîrê ku ev geşbûn heta îro hatiye. Heke em bala xwe bidinê peyva bîrê di Kurdî de tê wateya hafiza, hiş, aqil û zênê. Li gor bikaranînê bîr tê meneya jibîrkinê, bîranîn û şahidiyê jî. Jan Assmann dibêje bîr zindî ye û her tim di nav ragihandinê da hebûna xwe diparêze. Heke ev dayîn û stendina ragihandinê raweste, sînoren wê biguhere an jî ji holê rabe, jibîrkin dest pê dike (2018: 45). Dîsa li gor nêrîna Assmann (2018: 50) bîr ji nû va çêdibe, lewra rabirdû di bîrê da hema wisa nasekine. Di nav çarçoveya tîkiliyên guherbar ên dema niha da her tim ji nû va çêdibe.

Bîr bîranînên ku dîrok wan nabîne û bêqîmet nîşan dide pîroz dike. Ji ber ku çavkaniya xwe ji koma ku tîne bal hevdu hildide bi nasnameya wê komê ra jî eleqedar e, çiqas kom hebin ewqas bîr hene (Bilgin, 2013: 68). Bîr li hemberî dîroka fermî dibe dîroka kêmetewan, dîroka yêni biçûk tîni dîtin û êşê dikşînin. Agahiyên pûç, derew û alîgir qebûl nake, li hemberî van agahiyên ku hatine berevajîkirin agahiyên dijî wan tîne rojevê ku nîşan bide her tiştên tîni gotin ne rast in.

Pierre Nora ji bo bîrê dibêje ew ji hêla komên zindî va tê avakirin, jiyan bi xwe ye. Ji ber vê, bîr ji bibîranîn û jibîrkinê ra vekiriyê, her tim pêş va diçe. Bîr xwe dispêre hestan, ji bîranînên taybet û sembolîk, yêni bi raz, tevlihev û ketiyê nav hevdu çêdibe. Ew dijî hemû perde, neqilkirin û sansûran e (2006:19). Bîr ji bo dîrokê ji nû va ber bi çavan ra derbas bike û ji nû va ava bike çavkaniyek e. Ji ber vê desthilatdar li ser bîrê listikan dikin, wê berevajî dikin û li gor xwe diemilînin. Desthilatdar mekanîzmeyên dewletê bi kar tînin ji bo bîra welatîyan ji holê rakin; tiştên şaş fêrî wan dikin û bîrê li gor berjewendiyên xwe ji nû va ava dikin. Paul Connerton tîne ziman ku hêzên serdest ji bo ku welatekî ji hişmendiya neteweyî ji dûr bixin, jibîrkinê bi rêk û pêk dixin rewacê û Çekoslovakayê ji bo vê mijarê mînak nîşan dide (2014: 30).

Derbarê cureyên bîrê da meriv dikare bêje ku bîrên cuda hene û yêni sereke ev in; bîra şexsî (personal memory), bîra fermî (official memory), bîra çandî (cultural memory), bîra civakî (collective memory), bîra ragihandinî (communicative memory), bîra zindî (living memory), bîra negatîf (negative memory), bîra hişdarî (cognitive memory), bîra qeydker (recorder memory), bîra bikêrhatî (functional memory), bîra demdirêj (long-term memory) û bîra otobiyografîk (autobiographical memory). Ji ber ku di vê xebatê da bîra civakî me eleqedar dike, divê derbarê wê da hin agahî bêne dayîn.

1.2. Bîra Civakî (Collective Memory)

Bîranîn û jibîrkin du taybetmendiyên sereke ên hişî ne. Meriv hewl didin wan tiştên êş û xemgîniyê didin rûhê wan ji bîr bikin, lê dixwazin yêni kêfxweşî û lezzetê didin wan jî her tim bi bîr bînin. Lê

bi gelemperî mirov tiştan bêyî ku hewl bidin ji bîr dîkin û tînin bîra xwe, ev taybetmendikeye biyolojîk a hişê merivan e. Meriv çawa ku tiştên biçûk ên rojane dikarin di hişê xwe de veşêrin û paşê bînin bîra xwe, bi heman awayî dikarin şexs an jî bûyerên mezin jî di bîra xwe de veşêrin û paşê wan bi bîr bînin. Ji bo şexsekî bîra kesane (personal memory) bi têkiliyên wî yên bi kesên din û civakê ra çêdibe. Ji malbatê bigire heta dîn, ji civakên din yanê bi gelek komên cuda ra bitêkilîdanînê va derdikeve holê (Assmann, 2015: 45).

Ji bilî bîra kesane, bîreke civakê jî heye. Têgeha bîra civakî ji hêla Maurîce Halbwachs va di sala 1925an da hatiye pênasekirin û wek teorî di nav zanistên civakî da cih girtiye. Li gor teoriya wî her çiqas bîr tiştêkî şexsî xuya bike jî civak bîra kesane dorpeç dike, bîr girêdayî rewşên civakî ye û ew tesîrê li ser bîrê dike (2018:10-11; 46). Piştî wî nêrîneke civakî li ser bîrê ava dibe, lêkolîner û ramangêr li ser vê meseleyê kûr dibin. Bîra civakî, ji wan bîr û bîranînan re tê gotin ku digel hev ji hêla komeke civakê ra tên bibîranîn. Wek hewzekê ku tê de agahî, bûyer, belge û bîranînan kom dibin û paşê kesên di civakekî da dijîn van hêmanên hevpar bi hev ra parve dîkin û wan bi bîr tînin. Hemû tiştên çandî, folklorî, aborî, leşkerî, exlaqî, edebî, dîrokî, tecrûbeyî yanê kereste û dewlemendiyên civakê yên ku ji rabirdûyê digîhîjin dahatûyê bîra civakî ava dîkin ku ew ji hêlekê ve hişmendiyêke neteweyî ye jî. Bîra civakî wek têgeheke jî bo çandê bide pênasekirin dikare bê nirxandin, çand jî bi hevkarîya şaristaniyê navê hişmendiyê neteweyî ya miletekî ye ku heta îro hatiye avakirin (Erkal: 2017, 152).

Di bîreke hevpar a neteweyekî da civak ne mecbure ku bi hev ra bûyerên dîrokî bijîn, tişt bîr serê hemûyan, ya girîng ew e ku civak bi hev ra wan bûyeran bi bîr bînin (İnce, 2016: 40). Li ser rabirdûyê parvekirin çiqas zêde bin, hêza bîra civakî jî ewqas zêde dibe. Bi vê nêrînê va heke mijar bê nirxandin tê dîtin ku jiyana kesane ji bîra civakî sûdê werdigire (Atik û Erdoğan, 2014: 3). Hin sazîyên bîra civakî ava dîkin hene ku ew wekî dibistan, malbat, mekanên dînî (dêr, mizgeft, sînagog û îbadetxaneyên din ên baweriyên cuda) û hwd dikarin bîrên rêzkirin. Misztal jî li ser vê yekê disekine û balê dikişîne li ser dibistan, mehkeme, muze, alavên ragihandinê yên girseyî û dibêje ew bîra civakî ava dîkin (2003: 19). Dema bîra civakî çêdibe hin çavkaniyên bîrê ava dîkin balê dikişînin ku ew jî nasname, zîman, mekan, dîrok û tevgerên bedenî (bodily practices) ne. Mohra her yekî li ser bîra civakî çêdibe, bi tesîra van hêmanan bîra civakî dikemile û digîhîje dahatûyê.

2. ÇANDA DEVKÎ Û DENG BÊJÎ

Li ser rûyê erdê bi sedan civak, zîman û nijad hene ku her yek li gor xwe diaxive, dixwe, vedixwe, difikire, amûran bi kar tîne û dijî. Dîn, zîman, huner, kevneşopî, cil û berg, xwarin û vexwarin, xwendin û nivîsandin, tevgerên bedenî (hereketên çav, dest, guh, rû û serî), rabûn û rûniştandin, exlaq, hiqûq bi kurtasî hemû tiştên maddî û menewî û amûrên tînan bikaranîn jiyanêke taybet ava dîkin ku bi saya wan civakek jî civakên din cuda dibe û em ji vê yekê ra dibêjin çand. Cureyên çandê hene ku ew wekî çanda devkî, çanda nivîskî û çanda elektronîk tîne dabeşkirin. Li ser rûyê erdê ewil çanda devkî hebûye ku bi hezaran salan mirovahî li ser vê çandê meşiyaye. Çanda devkî civandina hemû danehev û agahiyên civakî yên mirovan in ku bi rêya veguhestina devkî tînan parvekirin û di nav jiyana rojane de dîsa tînan avakirin (Taş, 2015: 5).

Bi gotinên Canser Kardaş bi rêya tecrubeyan her cure agahî tèn bidestxistin, ev agahî bi rêya ber û berhemên devkî tèn parastin û sazkirin û paşê dîsa ew bi rêya van berhemên devkî digîhîjin nîfşên nû û tèn arşîvkerin (2017: 2). Di çanda devkî da her yek endamê civakê bi zanîn, agahî, tecrube û serpêhatiyên xwe dibin perçeyek vê çandê û tişteki lê zêde dikin. Du kesên girîng ên vê çandê hene ku ew vebêj (yê ku diaxive, gotinê dibêje) û guhdar (yê ku axaftvan guhdar dike û gotinên wî/wê di mêjîyê xwe da bi cih dike) in. Di navbera wan da ragihandineke dualî, aktif û zindî heye. Çanda devkî ji ber ku di civakê da bi awayekî hevpar tê avakirin, di nav gel da gelekî berbelav e, ji agahiyên bi rêya tecrube, dubarekirin û ceribandinan pêk tê. Ew pir girîng e û bi hezaran sal dewam dike.

Dema li ser erdnîgariyekê bûyere an jî şerekî mezin biqewime aliyên beşdarî wê bûne herdu jî zîrê dibînin, lê ew li gor xwe bîrekê ava dikin, wê bi bîr tînin û ji neviyên xwe ra dibêjin. Bûyer heman bûyer e, lê bîranîn cuda ne (Connerton, 2014: 39). Bi taybetî jî hêz û îktidar di destê kê da be ew li gor xwe dîrokeke fermî ava dike, dîrok û çanda kom û nijadên din biçûk nîşan dide, tehrîfatan dike û li ser agahiyan guherînên wisa belav dike ku zîrê dide wan. Ji bo serkeftinên xwe xurttir nîşan bide dibêje “me dijmin tîk bir”, ji bo merivên xwe jî dibêje “qehreman”, “egîd”, “mêrxas” û hwd. Berevajî vê, ji bo yê li hemberî xwe jî dibêje “xayîn”, “dijmin”, “serhildêr”, “eşqîya” û sîfatên nebaş ên biçûkdîtîne bi kar tîne. Li hemû cihanê rewş bi vî rengî ye û dîrok gelemperî bi vî awayî tèn nivîsandin. Lê di vê xalê da çanda devkî xwedî hêzeke girîng e, nahêle civak bîr û dîroka fermî rasterast qebûl bike, dijî vê yekê derdikeve. Helbet hin caran bîra fermî û çanda devkî dikarin bi hev ra jî bimeşin, rasterast ne dijî hev bin jî, lê gelemperî di van mijaran da ew dijî hev xuya dikin. Her çiqas dîroka fermî ji bo berjewendiyên xwe hewleke mezin bide jî, komên kêmhêz û bindest bi çand û dîroka devkî li dijî belge, arşîv, agahî û dîroka fermî tevdişerî û li ber xwe didin. Lewra çand û dîroka devkî derveyî hegemonyaya îktidarê ye, rexneyan dike û bîreke alternatîf ava dike.

Di avakirin, berhevkirin û parastina dîroka devkî da hin kes hene ku mirov dikare bêje ew avakerên bîra hevpar a civakê ne. Li welat û erdnîgariyên cuda her çiqas ew bi navên cuda bîra binavkirin jî wezîfeya wan hevpar e. Assmann dibêje bîra çandî her tim bi destê kesên taybet hatiye parastin, ji bo wan şaman, grîot, keşîş, hozanên Keltan, mamoste, nivîskar, mandarîn, filozof û kesên ku rayeya agahiyê bigîhînin însanan di destê wan da ye mînak nîşan dide (2018: 62). Dema em berê xwe didin civaka kurd, em bi zelalî dibînin ku tesbîta Assmann rast e. Wek gelek civakên din nivîs dereng gihîştîye civaka kurdan. Ji ber vê derengmayîne çanda nivîskî di nav kurdan da li gor ya devkî lawaztir e. Di vê civaka deng û gotinê lê xurt û serdest e, dengbêj parastvanên ziman û çandê ne û tena serê xwe hêjayî xebatên berfirehtir in. Dengbêj nixê dîrokî, çandî û civakî yê hevpar bi awayekî hunerî û estetîk bi dengê xwe digîhînin nîfşên nû, bi kilaman rê li ber bişaftinê digirin da ku ziman û civak nehêle û ji holê ranebe.

Dengbêjen ku ji gelek hêlan va xwedî qabiliyet in (deng, ziman, gotin, bîr û hwd) bi saya kilamên xwe bûyeran neqil dikin, bi bûyerên din ra tîkiliyê çêdikin û bîreke hevpar di civakê da ava dikin. Aliyekî dengbêjiyê yê polîtîk, dîrokbêjî û civakî jî heye lewra gelek rûdanên qewimî, bûyerên tesîr li ser civakê kirine bûne mijara dengbêjan. Wan bi kilamên xwe bûyerên girîng ên wê demê wek dîroknûsekî di hişê civakê da nivîsîne û nehiştine ew bîra jîbîrkirin. Rasterast bi şahidiya dengbêjan yan jî bi agahiyên gihîştîne ber destên wan wek dîroknûsekî hewl dane ku ev bûyer neyên jîbîrkirin. Dengbêj

Şakiro jî yek ji wan dengbêjan e ku der barê van bûyeran da gelek kilam gotine û ew gihandine heta roja me. Kilama “Asyayê” jî yek ji wan kilaman e ku em ê niha bi hurgilî li ser wê rawestin û hewl bidin rengvedanên bîra civakî di vê kilamê da raxin ber çavan.

Kilama “Asyayê” ya bûye mijara vê xebatê li ser Ferzende Begê Hesenan hatiye gotin ku ew yek ji kesayetekî herî girîng yê dema Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê ye. Beriya kilam bê şîrovekirin divê behsa rewşa civakî û polîtîk ya wê demê, Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê, tesîra wan a li ser Kurdan bê kirin. Lewra naveroka kilamê bi dema Serhildana Şêx Seîd ra eleqedar e (Alakom, 1998: 130) ku Ferzende Beg beşdarî herdu serhildanan jî bûye.

3. JI HÊLA BÎRA CIVAKÎ VA SERHILDANA ŞÊX SEÎD (1925) Û SERHILDANA AGIRIYÊ (1926-1930)

Dema Komara Tirkîyeyê ya nû hat avakirin gelek polîtîkayên bingeha xwe dispêrin serdestiya tirkîyan ketin rewacê, reformên nû yên ku wek şoreşkê bîn îfadekirin çêbûn. Wê demê ji ziman û alfabe yê bigire heta cil û bergan, ji aboriyê bigire heta zagon û perwerdeyê di her qadên jiyandê da gelek guherîn çêbûn. Li gor van polîtîkayên nû Kurd tune dihatin hesibandin, ew wek “hov” û “paşverû” dihatin binavkirin, qanûnên nû dibûn sedema kokbirîna wan. Di nav rewşeke wiha da kurd li dijî vê yekê derketin û Serhildana Şêx Seîd (1925) dest pê kir. Helbet ev ji bo Tirkîyeyê bû pirsgerêkeke mezin, ji bo serhildanê bû tepisandin û kesên serî rakirine bîn cezakirin hewleke mezin hat dayîn. Wextê ev û serhildanên din çêdibûn jî desthilatiya fermî nedixwest di navbera van serhildan û polîtîkayên kurdan tune dihesibînin da têkiliyekê ava bike û bibêje ew ji ber van sedeman çêbûn, şûna wê digot ev serhildan ji ber berjewendiyên dewletên biyanî yên dixwazî welêt perçe bikin û kurdan gef û gur dîkin çêdibûn û dixwest înkarkirina nasnameya Kurd bi vî awayî ji rojevê derkeve (Özbilge, 2020: 45-105).

Di avabûna komarê da xala girîng netew-dewlet e ku li gor gotinên fermî yên dewletê Tirk netewa sereke û modern in, lê kom an jî nijadên din “hov” û “dijî nûjeniyê” ne ku kurd jî di nav wan nijadan da tên nirxandin. Kurdên jî vê rewşê aciz bûn hewl dan ku vê rewşê biguherînin û bi serokatiya Şêx Seîd di sibata 1925an da serhildanek pêk anîn. Lê serhildan piştî çend mehan têk çû, di 29ê Hezîrana 1925an da Şêx Seîd û rêhevalên wî li Diyarbekirê hatin dardakirin û gelek beşdarên serhildanê jî an hatin girtin an jî hatin nefîkirin. Lê helbet Kurd dîsa nesekinîn û piştî demekê Serhildana Agiriyê (1926-1930) çêbû, lê ew jî negihîşt encameke serkeftî. Piştî têkçûna Şêx Seîd kurdên piştgirî dane wî û beşdarî serhildanê bûne ji nav lepên komarê xwe xelas kirin, bûne koçber û revîyan binxetê, li vir jî ji bo serîrakirineke nû xwe amade kirin. Wê demê rewşenbîrên li Sûriyeyê di cotmeha 1927an da li Bhamduna bajarê Lubnanê rêxistineke navê wê “Xoybûn” ava kirin ku serokê wê yê ewil Celadet Bedirxan e (Alakom 1998: 28).

Xoybûnê hêza xwe xurt kir û fermanîdar Îhsan Nurî Paşayê ku herêma baş dizane şand Agiriyê ji bo ku ew piştgiriya bide serhildana ku ji hêla Biroyê Heskî Têlî û rêhevalên wî hatiye despêkirin. Îhsan Nurî Paşa û Biroyê Heskî Têlî, Hikûmata Agiriyê ava kirin, alaya Xoybûnê li Agiriyê hejandin û bi saya rojnameya “Agirî”yê propagandayêke xurt meşandin (Gorgas, 2020: 22). Şer û pevçûn her ku çûn xurt bûn, piştî demekê hêza dewletê hinekî qels bû. Piştî vê hikûmatê efû îlan kir, Kurdên hatine sirgûnkirin bi efûya dewletê vegehiyan welatê xwe, lê ji ber ku Xoybûnê digot divê efûya dewletê neyê

bawerkirin serhildanê dîsa dewam kir (Karaman, 2004: 225-226). Her çiqas car caran di navbera herdu aliyan da hevdtin çêbibin jî di îlona 1930î da serhildan hat şikênandin (Ulugana, 2010: 21). Lewra hêzên Îranê jî piştgirî dan hêzên tirk û bi hevkarîya wan li herêma ev şer û pevçûnên giran dawî bûn û gelek kes birîndar bûn, hatin kuştin û dîl hatin girtin (Yüksel, 2016: 660).

Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê ji hêla dîrok, mekan, nasname û ziman (ev hêman bîra civakî ava dikin) va mohra xwe li bîra civakî ya Kurdan xistin û şopên wan hê jî di bîra Kurdan da zindî ye. Her çiqas di dîroka fermî da kesên serî hildane bi gotinên reşkirin, biçûkdîtin û nebaşiyê bîn binavkirin jî, bîra civakî ya Kurdan jî dijî van gotinan derdikeve, gotinên erênî yên wek “egîd”, “mêrxas”, “şervan”, “gurçikpola” û “qehreman” ji bo wan bi kar tîne. Yanê li aliyekî behsa nebaşî û dijminatîya kesên serî hildane tê kirin, li aliyê din jî bîreke alternatîf tê avakirin û yên serî rakirine jî yên li hemberî xwe ra heman tiştî dibêjin û pesnê xwe didin.

Çanda devkî ya Kurdan ya ku dikare bîra civakî jî ava bike li hemberî dîroka fermî gelek agahiyên veşartî derdixe holê. Di vê çandê da Serhildana Şêx Seîd, Serhildana Agiriyê û kesên beşdarî wan bûne wek pêşeng (Îhsan Nurî Paşa, Ferzende Beg, Biroyê Heskî Têlî, Xalisê Evdilmecîd Beg, Seyîdxan, Elîcan) bûne mijar. Ew wek sembolên lehengiyê hatine şîrovekirin û bi rêya dîroka devkî ji wê rojê heta îro derbasî nişên nû bûne. Ji van kesan Ferzende Beg jî ji ber ku di Serhildana Şêx Seîd, Serhildana Agiriyê û Makuyê da cih girtiye (Kevirbirî, 2009: 135) wek kesekî navdar di bîra civakî ya Kurdan da tê bibîranîn. Em ê ewil metna kilama³ Şakiro ya ku behsa Ferzende Beg dike binîvîsin, paşê em ê behsa kesayetîya wî, bûyera di kilamê da diqewime û kesên navên wan derbas dibin, bikin.

Asyayê

*Axao hey li min li min li min
wê maqûlo hey li min li min li min
Asyayê bi sê denga bang dikirî go de lê lê Besrayê
dayê rebenê sibe ye şereka li me çêbû qaleka li me qewimî
li sûra kafirî Salah li hewşa kafirê Emîr Tûman
weyla li mi nemayê tu sêr bike îro ji êvar da li ser kaniyê
îro ji êvara Xwedê da tê girmîna tometîka vî zalimî, nemînim sewta vê boriyê
Ecem e beşîncî mezheb e dîn û duşman e
gule barûdê bi ser serê me da dibarîni fenanî taviyê
va zalima dîn û duşman e
tu sêr bike li me biriye nade me da deqe û mohlet û saniyê
Besrayê bi sê denga bang dikirî go Ferzende mala te xira be
te digo ez Ferzende me ez Ferzende me
ez bavê Elfesiya siwarê Eznawir im
xwedanê kuçuk çapiliyê me
li welatî dordincî ordiyê mêr ser mi ra qe tunene
go Besrayê agirê kulê di qapiyê te ketê
ezê bi cotek gulê tometîka vî zalimê birîndar im*

3 Ev kilam ne ya Şakiro bi xwe ye, lê ji ber ku bi devê wî zêdetir belav bûye êdî wek ya wî tê şîrovekirin.

eva ne şerê Hesenan e
ne şerê Heyderan e
ne şerê Cibiran e
ne şerê donzdeh bavê eşirane
hewşa kafirê Emîr Tûman e
Ecem e beşîncî mezheb e, bê dîn û bê îman e
li ser serê me hurmînê topan e, girregirrê tometîkan û makînilyan e
li me biriye deqe û saniyê
nade me da tu mohlet û tu eman e
gavê din da li qarişî şerîata Mihemed sekiniye
ji êvar da ji min ra dixwîni meydan û fermane
îro ji êvara Xwedê da ezê bi cotek gulê tometîka vî zalimê birîndar im
cinyazê Silêmanê Ehmed komê Hesena li pêş çavê min e
heyfa mi nayê bi kuştina Silêmanê Ehmed koma Hesena ne
heyfa min tê li wê heyfê ji êvara Xwedê da
li qarişê mi ji mila vekirin rutbe û nîşan û elametê Hemîdiyê
Lo axao wele nabî, bîle nabî
şer giran e, Keremê Qolaxasî mêrkî mêrxas e bi sê gula birîndar e
tê kuştinê tu caran tu zemana jê venabî
cewabekî nebixêrê hatî dibêje îro sê roj û sê şev e
erz û eyalê Mala Emer li kaviliya Îranê,
li ser piştê manegiya cî nabîne star tunîne lê peyabî
esker em bin esker em bin em bexê Mala Emer bin
qaçaxê Romê bin, firarê dewletê bin
Kerem digote Evdal digo
em du peyayê Mala Mistefa Axa, du tayê bi tenê bin
berxê Mala Evdalê Mistê bin
bi malekî minanî Mala Emerê gulîxwûn⁴ ra bi heval bin
sêr bike li me û li vê zilmê
çar tixayê Qeceran û sêrbazan û papaxgenî derê qonaxa li me bigirin
me herdu malê bi gulîxwûn ra bibêjin
lawo tîfîngên destê xwe daynin teslîmê nêçelîngê⁵ me bin
Ê de lêxin bavê bavê mino de lêxin
sûstema ji hustiyê xwe da bînin
qûndaxê martêliyan û çepilya li erdê xin
em hene ji berê di paş da qaçaxê Romê ni
firarê dewletê ni bexê Mala Emer in
biçûk û mezinê me rabûni ranebûne
mirîd û canfîdayê Mala Şêx in bego

---

4 Ev peyva şaş hatiye nivîsîn ku di çapa duyem a pirtûkê da wek “kulîxwîr” hatiye sererastkirin
5 Nêçelîk ji bo hêzên eskerî yên Êris tê bikaranîn

*Bê axao hey li min li min li min
Asyayê bi sê denga bang dikirî go de lê lê lê lê Besrayê
dayê rebenê sibe ye şereka li me çêbû
qaleka li me qewimî li sûra kafîrî Salah
li hewşa kafîrê Emir Tûman dayê rebenê wa bigere
mi dî teyrê ecelê⁶ ji êvar da
li ser serê Silêmanê Ehmed komê Hesena tev digere
bawer bike qerebalix e yeqîn şer e
Asyayê digoti Besrayê da dayê dergûşa milê te lawîn e
tu bi destê Elfesya bigiri ji navê derkev here
go lê dayê rebenê ji te ra ne eyb e tu ji mi ra dibêjî gotinê were
bira dergûşa milê mi li dora lingê eşîra Mala Emer
herdu peyayê Mala Mistefa Axa tev bigere
Besrayê bi sê denga bang dikirî go Ferzende mala te xirav be
te digot ez Ferzende me Ferzende me
ez bavê Elfesya, siwarê Eznawir im
xwedanê kuçuk çapilyê me
li welatî dordincî ordiyê mêr ser mi ra qe tunene
go Besrayê agirê kulê di qapiyê te ketê
ezê bi cote gullê tometîka vî zalimê birîndar im
cinyazê Silêmanê Ehmed komê Hesena li pêş çavê min e
eva ne şerê Hesenan e
ne şerê Heyderan e
ne şerê Cibiran e
ne şerê donzdeh bavê eşîran e
hewşa kafîrê Emir Tûman e
Ecem e beşîncî mezheb e, bêdîn û bêîman e
li ser serê me hurmînê topan e, girregirrê tometîkan û makinilyan e
li me biriye deqe û saniye
nade me da tu mohlet û tu eman e
gava din da li qarişî şerîata Mihemed sekiniye
tu sêr biki ji min ra dixwûni meydan û fermance
cinazê Silêmanê Ehmed, komê Hesena li pêş çavê min e
heyfa mi nayê bi kuştina Silêmanê Ehmed koma Hesena ne
wele heyfa mi nayê bi tu heyfê, heyfa mi tê ji wê heyfê
gavê din da dikim nakim tiliya mina eşhedê⁷ ji xwe ra li mi nagere*

---

6 Teyrê ecele ji bo Ezraîl, rihstîn hatiye bikaranîn

7 Tiliya eşhedê ku pê demançe û tiving tê bikaranîn ku gule bân berdan

*Lo Axao wele nabî bîle nabî
şer giran e Keremê Qolaxasî mêrkî mêrxas e bi sê gula birîndar e
tê kuştinê tu cara tu zemana jê venabî
cewabekî nebixêrê hatiye dibê îro sê roj û sê şev e
erz û eyalê Mala Emer li kaviliya Îranê ser piştê manegiya
cî nabîne star tunîne lê peyabî
esker em bin, esker em bin em bexê Mala Emer bin
qaçaxê Romê bin, firarê dewletê bin
Kerem digote Evdal digo
em du peyayê mala Mistefa Axa du tayê bi tenê bin
berxê Mala Evdalê Mistê bin
bi malekî minanê Mala Emerê gulîxwûn ra bi heval bin
sêr bike li me û li vê zilmê
çar taxayê Qeceran û sêrbazan û papaxgenî derê qonaxa li me bigirin
ji van herdu malê bi gulîxwûn ra bibêjin
lao tîfingên destê xwe daynin, teslîmê nêçelîngê me bin*

*Ê de lêxin, bavê bavê mino de lêxin
sûstema ji hustiyê xwe bînin
qûndaxê martêliyan û çepilya li erdê xin
em hene ji berê di paş da qaçaxê Romê ni
firarê dewletê ni, bexê Mala Emer in
piçûk û mezinê me rabûni ranebûne
mirîd û canfîdayê Mala Şêx in bego. (Güneş-Şahin, 2018: 61-64)*

4. LEHENGEKÎ DI BÎRA CIVAKÎ YA KURDAN DA: FERZENDE BEG

Di Serhildana Şêx Seîd, Serhildana Agiriyê û piştî wê hin bûyerên dîrokî qewimîne ku dengbêjên herêmê li ser wan gelek kilam çêkirine. Kilama “Asyayê” jî di nav van kilamên klasîk da cih digire ku şopên wê demê di xwe da dihewîne. Ev kilama ku bi devê du jinan Asya Xanima diya Ferzende Beg û Besra Xanima jina wî hatiye gotin li ser şerê Ferzende Beg û hêzên Îranê disekine. Di kilamê da ji bilî herdu jinan Ferzende Beg jî di hin rêzikan da gotinan ji jina xwe ra dibêje. Wekî din Silêmanê Ehmed jî di kilamê da navekî balkêş e ku ew jî bavê Ferzende Beg e û di şer da tê kuştin. Keremê Qolaxasî, Emer, Mistefa Beg, Evdal, Emir Tûman jî dîsa navên balkêş in ku di kilamê da hatine bilêvkirin. Di destpêka teorîk da hatibû gotin ku têgehên ziman, nasname, civak, bîranîn, jibîrkirin, şahidî, rabirdû, dîrok û mekan wek mijarên sereke dikevin hundirê mijara bîrê ku em di kilamê da şopên van dibînin. Mînak navê hin cih û meknan (Îran, sûra kafirî Salah li hewşa kafirê Emîr Tûman), navê hin çek û sîlehan (top, tomatîk, gule, barûd, makînelî), navê eşîr û malbatan (Hesenan, Heyderan, Cibiran, Mala Şêx), nijad, dîn, bawerî, komên din (Ecem, Qecer, Rom, beşîncî mezheb, papaxgenî), navê Elfesayê kurê wî û Eznawirê hespê wî jî di kilamê da derbas dibin û wek bûyereke dîrokî ya rabirdûyê gelek agahiyan didin me.

Ferzende Beg kî ye, çima bûye mijara vê kilamê û di bîra civakî ya Kurdan da çima wek lehengekî tê bibîranîn? Dema em li dû van pirsan dikevin em dibînin ku ew wê demê wek kurê Silêmanê Ehmed yê ji eşîra Hesenan bi mêrxasî û şervaniya xwe li herêmê kesekî gelek bi nav û deng e. Li gor agahiyên Ekrem Malbat dide ew di navbera salên 1880-1885an da li Milazgira navçeya Mûşê hatiye dinyayê û beşdarî gelek şer û serhildanan dibe ku yek ji van jî Serhildana Şêx Seîd e. Dema serhildan têk diçe û Şêx Seîd dizane êdî ew ê bên girtin birayê xwe û kurê xwe jî di nav da hin kesan dişîne Kopa navçeya Mûşê -ew der di bin kontrola Ferzende Beg da ye- ku Ferzende Beg wan bigîhîne aliyê Îranê. Ferzende Beg, apê wî Xalid Beg, kesên ji malbata Şêx Seîd û hinekên din tevahî ji sedî zêdetir kes rê dikevin ku herin Îranê, lê rêwîti û gihandina wan a Îranê wisa bi hêsanî nameşe. Urmiyeya Îranê wê demê di bin kontrola serokê eşîra Şikakiyan Simko Axa da ye û ji mintiqeya bakur ewletir e. Gelek kesên ji sirgûn, şer, pevçûn û serhildanan direvin, yê firar in wê demê hewl didin xwe bispêrin wê derê da ku neyên girtin. Dema Ferzende Beg û koma wî rê dikevin ku herin Urmiyeyê li ser sînore Îranê şevêkê dimînin. Qereqoleke eskerên Îranê lê ye, cawê hildide ku ew firar in, qomitanê Îranî ji Ferzende Beg ra dibêje bila ew çek û silehên xwe teslîm bikin û wisa derbas bibin herin cem Simko, lê ev şerta wî nayê qebûl kirin û pevçûnek di navbera wan da çêdibe û 36 kurd tên kuştin (URL1).

Şêx Diyadînê birayê Şêx Seîd, Kerem Begê Zirkî, Silêman Begê bavê Ferzende Beg, Reşîd Efendî, Şemsedîn Begê kurê Xalid Beg û hinekên din di vê pevçûnê da tên kuştin, hin kes dîl tên girtin, lê Ferzende Beg û yê din xelas dibin û xwe digîhînin cem Simko Axa û demekê li wir dimînin (Kahraman, 2004: 214). Simko Axa ji ber ku ew firar in wisa bi dilgermî û baş wan pêşwazî nake, lê dîsa jî wek mêvan wan li wir dihewîne. Dema Serhildana Agiriyê dest pê dike û di sala 1929an da şerê Agiriyê xurt dibe Ferzende Beg naxwaze li wir bimîne, hêzên xwe hildide û diçe beşdarî serhildanê dibe. Îhsan Nurî Paşa derbarê beşdarbûna wî ya serhildanê da vê agahiyê dide:

“Ferzende Beg ku ji eşîra Hesênî bû û di dema şerê Şêx Seîdê Mezin da bajêrê Melazgirtê ji destê Romê derxistibû, ligel brayê xwe Kazim Beg, kurapê wî û çend mêrên Hesênî xwe gihandin bi Agrî. Xalis Beg, kurê Abdulmecîd Begê Sipkî, Taceddîn Beg, ji serokên xelê Zerkî, Edoyê Ezîziyê Heyderî, reîsek canbêzaran, Ehmedê Hacî Bro ligel çend brayên xwe, Seyid Abdulwehab Efendî û kurapê wî Seyid Resûlê Berzencî ku ji ciyê durxistina xwe, Izmîr, helati bûn, yek li dû yekî hatin Agrî” (1984: 28).

Osman Sebrî, wextê behsa lehengiya Ferzende Beg dike dibêje: “Di serhildana Agiriyê da ji bo parastina sînoren çiyê û gaziyan bilez hewcedariya siwariyan bi hespan hebûye ku wek wezîfe ji Ferzende Beg tê xwestin ku ew li herêmê bigere, ji gundan ji bo şervanan hespan berhev bike. Ferzende Beg û merivên wî dema ji çiyê dadikevin gundan li pêş Geliyê Zilan alayeke eskerên Tirk derdikeve pêşberî Ferzende Beg û pevçûn çêdibe, lê ew wan têk dibe, hesp û cebilxaneya Tirkan jî dibe, heta carekê jî ew giran birîndar dibe, lê ew dev ji serhildanê bernade (2016: 27-29). Di Serhildana Agiriyê da jî Kurd bi ser nakevin û çend sal şûn da têk diçin. Îhsan Nurî Paşa û jina wî diçin Îranê. Ferzende Beg, Biroyê Heskî Têlî û eskerên wan hinekî zehmetiyê dikşînin lê paşê ew jî xwe digîhînin Îranê.

Di sala 1931ê da dema li Makuya Îranê Serhildana Makuyê çêdibe Ferzende Beg û Biroyê Heskî Têlî vê carê jî li hemberî Îranê beşdarî vî şerî dibin. Lê Biroyê Heskî Têlî di şer da tê kuştin, Ferzende Beg jî birîndar dibe û dîl tê girtin (Alakom, 2021: 3). Ew li navçeya Qesrî Sencerê ya nêzikî Tehranê di girtîgehê da tê girtin, jina wî Besra û kurê wî Elfesya jî li Tehranê di bin çavdêriya Îranê da dimînin.

Nadir Begê kurê Kor Huseyîn Paşa yê bi Ferzende Beg ra di heman girtîgehê da girtiye di bîranînên xwe da behs dike ku rejîma Îranê gelekî êş bi wî daye kişandin û îşkence li wî kiriye. Ew beriya sala 1939an li girtîgehê tê jehrîkirin û kuştin. Osman Sebrî dema behsa çiyayê Agiriyê dike behsê tîne ser wêrekiya Ferzende Beg û derbarê birîndarbûn û jehrîkirina wî da wiha agahiyê dide:

“Wê rojê neyar sed û sî guleyên topan li kozika torinê Hesenan dabûn û şeş birînen xedar di ran û parsûyên wî da vekiribûn. Roj nêzikî êvarê bû ku bi hikmê topan qûça ku qelaçe li ser bi carekê ser û bin bû. Toz û dûman di qelaçeya Ferzende de wekî ewrekî gewr radibûn û li qûntarên te belav bûbûn. Mîrov bawer nedibûn ku di nav wê birkana êgir û dûmanê de tinawir bimîne. Lê Ferzende, wekî şêrê ku di hewingê de bibirîn dibe; hîn nuh dest bi halan û zirtan dikir. Wê gavê hevalan digotê: “Fertzende! Neyar cihê te nasiye û birînen te xedar in, rabe em hinekî te bi şûn de bibin.” Ewî bi dengê xwe yê box li wan vedigerand: “Mala we neava, ma hûn nizanin ku mêrxasên mala Emer ji me torinên malbatê re riya revê venekirine. Şêrên Ava Heftreng û Mêrgekulavê hîn di bîra me de ne. Lê bidin û neyar serwestî halê xwe nekin. Mirin jî bi camêrî xweş e.” Ev pandiyê te yê mêrxas di Keleha Xoyê de berî du salan hat jehirandin” (2016: 77).

Navê Ferzende Begê Hesênî di gelek kilaman da derbas dibe û behsa egîdî, mêrxasî, şervanî û qehremaniya wî tê kirin. Di vê kilamê da jî ev pesindayîn xwe dide der û rêzikên kilamê nîşan didin ku navê wî di dîrokê da navekî girîng e. Di çanda kurdan da dema pesnê mêrekî bê dayîn û behsa wî bê kirin dibêjin bavê filankesê, kurê filankesê, neviyê filankesê, ji filan eşîrê, siwarê filan hespê û hwd. Ev gotin û form ji bo rêznîşandanê û pesindayîna tîna bikaranîn, kodên mêranî û feodalîzmê di xwe da dihewînin. Ji bo ku urt û ocaxa malbatekê neqele kur yanî mîr kesên girîng in, lewra malbat û eşîr bi saya wan dewam dikin. Dema ew bîna kuştin berdewamiya wan jî ji holê radibe. Di gelek kilaman da û berhemên din ên çanda devkî da em van form û qaliban dibînin. Wextê em berê xwe didin vê kilamê dema behsa Ferzende Beg tê kirin jî di hin cihan da ew wek “Bavê Elfesya” yanê bi navê kurê xwe, hin caran jî wek “Siwarê Eznawir” yanê bi navê hespa xwe tê behskirin.

Der barê navê Elfesya di hin cihan da “Fertzende Begê bavê “Efrasîyab” jî tê gotin (Sebrî, 2016: 28). Ji bo navê hespa wî jî Enzawir hatiye bikaranîn. Navê Ferzende Beg di kilamê da hin caran jî wek “qaçaxê Romê” û “fîrarê dewletê” tê bikaranîn. Metafora hespê di gelek kilam û çîrokên Kurdan da balê dikşîne ku di vê kilamê da jî navê hespa Ferzende Beg hatiye bilêvkirin. Em dibînin ew siwarê Eznawir e, hespa wî biqîmet e, navdar e û ji hêla xweyiyê xwe va gelekî tê hezkirin. Dema em berê xwe didin navê Eznawir (Aznawur) em dibînin ku peyveke gureciyan e û tê meneya “mezin, qerase, bihêrs, sert, rûtîrş û zalim” (Komisyon, 2011: 217-218). Li gor van agahiyan meriv dikare bibêje ku ew hesp hespeke mezin, xurt, biheybet e û çavê însanan ditirsîne ku ji ber vê bi zanetî ew wek nav hatiye bijartin.

4. 1. Jineke ji Mêrê Xwe ra Bûye Palpişt: Besra Xanim

Di şer û pevçûnan da ji ber ku hêz û taqeta wan kêma zirara herî mezin digîhîje jin, zarok, kal û pîran, ew dikevin li ber destan û perîşan dibin. Lê her çiqas rewş wisa be jî wek her mîletî di nav mîletê Kurd da jî jinên wêrek yê wêrek wek “şêrejîn” tîna binavkirin hene. Ew li gel mêr, bav û birayên xwe di şer da cih digirin û naxwazin wisa bêçare û belengaz teslîm bibin. Jinên Kurd jî li gor dema ku lê jiyane gelekî baş hespan siwar bûne, çek û sîleh bi kar anîne û derketine hemberî mêran ku vê yekê bala

mîsyoner û dîplomatên biyanî jî kişandiye (Kutlay, 2011: 361). Di çend rêzikên vê kilamê da jî behsa Besra Xanimê û dergûşa wê tê kirin. Dema Asya Xanima diya Ferzende Beg dibêje bûka xwe Besrayê dergûşa milê wê (Elfesya) law e bila ew destê Elfesya bigire û ji nav şer derkeve here, Besra Xanim wek gelek jinên Kurd bersivê dide xwesûya xwe û dibêje:

*“lê dayê rebenê ji te ra ne eyb e tu ji mi ra dibêjî gotinê were
bira dergûşa milê mi li dora lingê eşîra Mala Emer
herdu peyayê Mala Mistefa Axa tev bigere” (Güneş-Şahin, 2018: 63)*

Em bi van gotinên Besra Xanimê têdîgihêjin ku herçiqas dergûşa wê kur be û li gor çanda Kurdan qîmeta wî zêde be jî, li hemberî mezin, mêr û mêrxasên malbatê tu qîmeta wî tune. Ji ber vê dibêje bila “ew dora lingê wan bigere” yanî qurbana wan be, çî dibe bila bibe ew ê terka mêrê xwe û malbatê neke. Qasî ku tê zanîn Besra Xanim û Asya Xanim jî di Serhildana Agiriyê da beşdarî refên şervanan bûne. Rojnamevana Îngiliz Rosita Forbes ya di dema serhildanê da li ser sînor bûye jî şahidiya şerkeriya jinên Kurd kiriye û dibêje jinên Kurd nizanin tirs çî ye (Alakom, 1998: 136).

Dema em berê xwe didin Besra Xanimê em dibînin ku ew bi sê kesan ra zewiciye ku Ferzende Beg mêrê wî yê duyem e. Besra Xanim ewil jina Mihê Mirzê bûye. Dema Zubeyîr û Mihêyê mêrê wê li ser meseleyekê li hev dixin û Mihê tê kuştin, Besra Xanim bi dimîne. Ferzende Beg, Besrayê direvîne û bi Besrayê ra dizewice (Aras, 2009: 34-35). Di vê xalê da divê bê destnîşankirin ku Elfesayê kurê Besra Xanimê yê ji Ferzende bûye her çiqas zêdetir bê zanîn jî kurekî wê yê ji Mihê çêbûye heye ku ew jî Fesih e. Fesihê kurê Besra Xanimê jî ber ku diya wî cara duyem dizewice û ew bê bav û bê dê dimîne gelekî eş kişandiye û li gor agahiyên ew 14-15 salî beşdarî nav merivên Elîcan (yek ji mêrxasên Serhildana Seyîdan û Berazan e) dibe û di serhildanên Kurdan da dibe şervan, lê ew her tim di dilê xwe da dijminatîya Ferzende Beg dike.⁸

Besra Xanima jina Ferzende Beg ya ku di kilaman da navê wê jî tê bilêvkirin wek jineke jêhatî rêhevala Ferzende Beg e, piştgir û hevjinê wî ye û ji ber vê jêhatîbûna xwe di bîra civakî ya Kurdan da cihekî girîng digire. Dema Ferzende Beg dimire jî li wî xwedî derdikeve, termê mêrê xwe yê herdu çavên wî hatine derxistin ji girtîgehê teslîm hildide, li Tehranê wî defîn dike û li ser kêlika gora wî jî “Mîrê Mêran Ferzende Beg” dide nivîsandin (Alakom, 1998: 135). Di beşa teoriyê da hatibû gotin ku dîroka fermî li gor berjewendiyên xwe agahiyên belav dike û kesên dijî xwe bi sîfatên “serhildêr”, “eşqîya” û hwd bi nav dike, lê bi vê tevgera Besra Xanimê (definkirina cinazê mêrê xwe û nivîsandina mîrê mîran) carek din em destnîşan dikin ku bîreke civakî ya dijî desthilatan wiha ava dibe. Lewra yê wê kilamê guhdar dikin, yê herin ser gora wî û yê van serhildanan bişopînin bi saya van agahiyên dibînin ku ew ne “eşqîya” û “serhildêr” e. Bi saya vê bîra alternatîf rastiyeke din jî dibînin û ev bîr jî hêla civakê va tê pejirandin û di nav nîşan da belav dibe. Dema Ferzende Beg di Hefsa Qesrê da tê hepiskirin Besra Xanim jî di hepsa malê da bi salan tê girtin. Piştî mirina Ferzende Beg (1939) jî Îran biryara hepsê ya Besra Xanimê betal nake. Li ser vê yekê ew daxwaznameyekê (di 3yê mijdara 1941ê da) ji rêvebirên Îranî ra dinivîse ku bila êdî bê berdand (Yüksel, 2016: 667). Li gor agahiyên Zerîfa Xanima jina Nadir Begê kurê Kor Huseyîn

---

8 Li gor agahiyên Mehmet Tosun (Ew rû bi rû bi Fesih ra li Kopa navçeya Mûşê axiviye û serpêhatiyên wî guhdar kiriye) Fesih dibêje dema bavê wî Mihê tê kuştin Elî Zîverê mezinê eşîrê diya wî bi zorê dide mêr. Dema wê dibin şimikeke diya wî di rê da dikeve. Fesih dixwaze xwe bigihîne wê, lê nikare. Ji ber êtîm û sêwî dimîne di 14-15 saliya xwe da dibe qaçax û beşdarî çeteya Elîcan dibe. (ÇD2) Lê li gor agahiyên Ahmed Aras didin jî Ferzende tê û Besra Xanimê direvîne (Aras, 2009:35).

Paşa, Besra bi tiyê xwe Kazim (birayê Ferzende Beg) ra dizewice û paşê vedigerin Qeyseriyê, lê ji ber van bûyerên travmatîk derûniya wê xirab dibe û ew dîn dibe (Alakom, 1998: 135).

4.2. Kodên Çandî û Bîra Civakî di Kilamê da

Kilama “Asyayê” dema tê guhdarîkirin ew rewşa travmatîk ya Ferzende Beg tê da ye, kodên eşîrîyê, metaforên çanda kurdî, pevçûna xurt a di navbera Ferzende Beg û yên li hemberî wî xwe bi zelalî nîşan didin. Ji bilî naveroka kilamê dema Şakiro bi dengê biêş dîke kalekal û kilamê dibêje ew bûyer, pevçûn û rewşa wê demê wek filmeke dîrokî teswîrekê li ber çavan radixe. Di gelek kilaman da jinek bangî jinekê dîke û dibêje “rebenê, porkurê, gulîbirê hela rabe, binihêre û hwd” ku di vê kilamê da jî em van gotinên kurdî dibînin. Lewra li vir jî Asyaya diya Ferzende Beg ji bûka xwe Besrayê ra dibêje “dayê rebenê sibe ye şerekî li me çêbû qaleka li me qewimî” û egîtê mala wan (Fertzende) yê ku gelek kes pesnê wî didin li hemberî hêzên Îranê di kesîriyê û tengasiyê da maye. Dema em berê xwe didin kilamê em dibînin du jin bangî hev dikin û ji xwe ra dibêjin “ez reben im”.

Wek gelek çandan di çanda Kurdî da jî dayik, jin û xwişk wek stûna malan hêlinê çêdikin, bermaliyê dikin, dertkêş û kedkar in. Bav, bira, mêr an jî kurê wan wextê diêşin an jî hestiyar dibin xwe davêjin hambêza wan û li wir aş dibin. Ji ber xulqiyetê (bîyolojî û derûniyê) gelemperî jin li gor mêran bêtir hestiyar, diltenik û hesas in. Ji ber vê yekê ye ku dema bûyereke biqewime ewil jin xemgîn dibin û hêsiran dibarînin. Di civaka Kurdan da a ku mêr lê serdest in jî jin gelekî girêdayî bav, bira, mêr an jî kurê xwe ne, dema tişteke bê serê wan, yek ji wan nexweş bikeve, bimre an jî bê kuştin jinên malbatê êdî xwe tune dihesibînin; dibin reben, porê xwe kur dikin, guliyên xwe dibirin, dibêjin ew ê mala xwe mîrat bikin û ocaxa xwe kor bikin. Lewra êş û kesera mirina hezkiriyên xwe (bav, bira, kur) di dil û hinavên xwe da dikişînin. Di gelek kilaman da îfadeyên xwefedakirinê û qurbanîkirinê hene wek mînak: Ez gorî, ez qurbana te me, ez reben im, nemayê, ez nemînim, min porkurê, min gulîbirê, min kezîkurê, min serkurê û hwd. Schafers dibêje ev îfade nîşan didin ku dema jin xwe terîf dikin jiyana xwe bi şexsiyeta kesên din va girê didin (2016: 27). Di vê kilamê da jî Asya û Besra dibêjin ew reben, belengaz û xemgîn in, lewra egîtê mala wan Ferzende Beg di nav şerekî giran da ye, birîndar e û ew dixwazin xwe ji bo wî feda û qurban bikin.

Wek hêmaneke sereke mekan jî di bîra civakî da cihekî girîng digire. Di hişê merivan da mekan bi navên xwe, bi sînorên xwe û bi bûyerên lê qewimîne va nexşeyekê ava dikin. Wextê şexs an jî civak bûyerekê binin bîra xwe mekanê jî bi bîr tînin, lewra bûyer miheqeq li cihekî (mal, baxçe, gund, bajar, welat, behr, çol, gol û hwd) diqewimin û pîrsa “li ku?” dibersivînin. Dema em berê xwe didin mekanê ku di kilamê da behsa wê tê kirin ew cihê ku şer lê hatiye kirin e. Em ji van risteyan xwe digîhinin agahiyê ku şer li Îranê, hewşa Emîr Tûman çêbûye;

*“dayê rebenê sibe ye şereka li me çêbû qaleka li me qewimî
li sûra kafîrî Salah li hewşa kafîrê Emîr Tûman”*

....

*cewabekî nebixêrê hatî dibêje îro sê roj û sê şev e
erz û eyalê Mala Emer li kaviliya Îranê,*

li ser piştê manegiya cî nabîne star tunîne lê peyabî (Güneş-Şahin, 2018: 61-62)

Li gor agahiya Yüksel dide Emir Tûman rutbeyeke eskerî ye ku tê wateya tumgeneral ango ew kesê ku femandariya deh hezar kesan dike (2016: 664). Li gor deşifreya kilamê ya Güneş û Şahin kirine jî navê Emîr Tûman wek navekî taybet, mezin hatiye nivîsîn û dibe ku ev navê şexsekî be jî (2018: 61). Li gor belgeyê fermî ya dewletê ya dîroka wê 26ê Gulana 1930 e di navbera serhildêr û hêzên Îranê da li Akgolê şer çêbûye û kurapê Emîr Tûman jî hatiye kuştin (Kara, 2010: 382). Di bin siya van agahiyan da her çiqas baş zelal nebe jî Emîr Tûman dibe ku şexsek be navê wî Salah be, an jî ew rûtbeyeke eskerî be û kesê wek femandar serokê eskeran be û hêzên Îranî simbolîze dike.

Di kilamê da behsa Asya Xanima diya Ferzende Beg jî hatiye kirin, lê jina ku zêdetir derdikeve pêş Besra Xanima jina wî ye. Em li vir şopên bîra şexsî dibînin ku Besra Xanim hewl dide bîne bîra mêrê xwe ku ew kesekî jêhatî û leheng e, bila vê yekê ji bîr neke. Lewra di navbera wê û Ferzende Beg da axaftineke wiha derbas dibe:

*“Ferzende mala te xira be
te digo ez Ferzende me ez Ferzende me
ez bavê Elfesiya siwarê Eznawir im
xwedanê kuçuk çapiliyê me
li welatî dordincî ordiyê mêr ser mi ra qe tunene”* (Güneş-Şahin, 2018: 61)

Li vir bi gotinên wek “bavê Elfesiya”, “siwarê Eznawir” û “mêr ser mi ra qe tunene” va bi têra xwe pesnê egîd û mêrxasiya Ferzende Beg tê dayîn. Li ber çavê Besra Xanimê û civakê Ferzende Beg mêrekî li ser mêran ra ye, qedir û qîmeta wî zêde ye. Di vê keliyê da heke em hinekî behsa îfadeyên wek “egîdê mala bavê min”, “bavê filankesê”, “mêr ser wî ra tune ne”, “egîd û mêrxas” û hwd yên di kilaman da bûne qalib bikin em dibînin ku ev gotinên pesindayîne ne. Çaxê jin pesnê mêrên malbata xwe didin, behsa qehremanî, şervanî û wêrebûna wan dikin van gotinan bi kar fînin û ev gelemperî di stranên şer û lehengiyê da derbas dibin. Bi van gotinan Besra Xanim dixwaze Ferzende Beg ji bo şer gur bike, motîvasyona wî zêde bike ku ew li ser hemdê xwe va bê û yên li hemberî xwe têk bibe. Him pesnê wêrebûna wî dide û him jî bibîrxistina rojên berê va naxwaze mêrê wî têk biçê. Lê Ferzende Beg ji bo ku balê bikişîne giraniya şer, rewşa tê da û hêz û cebilxaneyê wiha dibêje:

*“Besrayê agirê kulê di qapiyê te ketê
ezê bi cotek gulê tometîka vî zalimê birîndar im
eva ne şerê Hesenan e
ne şerê Heyderan e
ne şerê Cibiran e
ne şerê donzdeh bavê eşîrane
hewşa kafîrê Emîr Tûman e
Ecem e beşîncî mezheb e, bê dîn û bê îman e
li ser serê me hurmîne topan e, girregîrê tometîkan û makîniyan e
li me biriye deqe û saniyê/nade me da tu mohlet û tu eman e”* (Güneş-Şahin, 2018: 61)

Ferzende Beg bi van gotinan dixwaze ji Besra Xanimê ra bibêje êdî qîmeta mêranî û şervaniyê nemaye, ew çiqas jîr û jêhatî be jî wextê şert û merc ne wek hev bin, hêza wî li gor yên li hember kêman

be (mekan, çek û cebilxane) û di ser da jî ew birîndar bibe (*gavê din da dikim nakim tiliya mina eşhedê ji xwe ra li mi nagere*) ew ê têk biçê. Li vir trajediya şer, şert û mercên xirab ên ew tê da ne baş tèn dîtîn. Her çiqas di gelek belgeyên dewletê û yên biyaniyan da behsa wêrektî û şervaniya kurdan bê kirin jî (Moltke, 1999: 230) ev tişt tena serê xwe têrê nake. Ji ber sedemên din yên wek kêmasiya çek, cebilxane, balafir, pitşgirî û milisiya hin eşîr û malbatan ya ji bo dewletê, astengiya erdnigariyê (rê û dirb hin caran ji ber sermayê û hin caran jî ji ber germê tengasiyê derdixe), kêmasiya xwarin, xurek, hesp, cil û berg û hwd ew zû an jî dereng têk diçin.

Dema behsa bîra civakî hatibû kirin hatibû destnîşankirin ku qasî mekanê, nasname jî di avakirina bîrê da gelekî girîng e û ev aîdiyeta nasnameyê ya ji hêla endamên civakê va tê pejirandin şopa xwe li ser bîrê dixê. Di kilamên şer û pevçûnê yên li hemberî nijad û kesên ji dîn û baweriyên din da hin hêmanên balê dikşînin hene. Di van da zêdetir pesnê şervan û lehengên Kurd tèn dayîn, dînê Îslamê wek dînê pîroz tê nîşandan, ewên li hember biçûk tèn dîtîn, li ser navê Xwedê, pêxember, Qur’an, telaq û jinberdanê sond tê xwarin ku ewê bên kuştin. Hin peyvên di kilaman da xwe didin der wek “qetla wî mîna qetla du mirîşkan e”, “kafir”, “marûs”, “gawir”, “duwalê ecnebî”, “Rom”, “roma virek”, “eskerên Romê”, “beşinci mezheb” û hwd dikarin mînak bên nîşandan. Di vê kilamê da jî gotinên bi vî rengî hene ku ji devê Ferzende Beg der barê Îraniyan (Ecem) da tèn gotin. Peyvên “kafir”, “Ecem”, “zalim”, “beşincî mezheb”, “bê dîn û bê îman”, “zalimê dîn û duşman” û “yên dijî şerîata Mihemed” hatine bikaranîn. Di çavê Ferzende Beg da ew xwedî mezhebeke cuda ne (şîî, ne sunî ne) ji ber vê jî ew kesên ji rê derketî yên dijî şerîata Îslamê û pêxember in, zalim û dijmin in yanê biçûkdîtin û ji wan qayîlnebûnek li holê heye. Nasnameya heyî yanê ya Kurdan û ya dînî ji yên hemberî xwe qîmettir tê dîtîn.

Dîsa çend gotinên neyînî, yên ji bo Ecem û Tirkan hatine gotin û wan biçûk dibînin. Di kilamê da tê gotin ku Kerem Begê (Keremê Qolaxasî) bi sê guleyan birîndar e, û ji Evdal ra dibêje ew du peyayên mala Mistefa Axa û berxê Mala Evdalê Mistê ne û bi maleke minanê Mala Emerê kulîxwur ra heval in, lê ka binêhêre ev çi zilm û rewşeke xirab e ku hatiye serê wan û wiha dewam dike;

*“çar tixayê Qeceran û sêrbazan û papaxgenî derê qonaxa li me bigirin
me herdu malê bi kulîxwur ra bibêjin
lawo tîfîngên destê xwe daynin teslîmê nêçelîngê me bin”* (Güneş-Şahin, 2018: 62)

Li vir dema dibêje “em” filankes bin, hevalê filan malbatê bin em çawa dikarin wisa bi hêsanî teslîm bibin, aîdiyetek, hevkarîyek, şîrkatiyek û nasnameyê kolektîf heye. Zeraq jî ji bo van ris-teyên kilamê dibêje ev gotin sembola hevpariyê saz dikin, sedemên hebûna vê hevpariyê netewe ye ku dijberiyê bêtîrî jî li hember serdestiyê saz dikin (URL3). Li vir sîwaneke mezin ya malbat, eşîr û kurdan -ev nasname û netewekî jî di xwe da dihewîne- tê berçav ku ew jî wek her yek ferdên wê malbatê di binê wê siwanê da ne. Lewra ew Kurd in, koka wan ji malbatên mezin û eşîran tê û ew xwedî nav û deng in. Xwe li ser yên din ra dibînin, xwezabûn û xwebaweriyek di van gotinan da xwe dide der. Wekî din peyveke balkêş “gulîxwûn” yanê kulîxwîr e ku li gor agahiya Ömer Güneş ew şaş hatiye deşîfrekirin ku orijînal peyvê kulîxwur e û çîrokeke vê peyvê jî heye (ÇD3).

Ev peyv jî ji hêla bîra civakî va gelek agahiyên balkêş di xwe da dihewîne, lewra mijarên Şerê Cihanê yê Yekemîn (1914), şerê Êris û Tirkan, hatina Êrisan a herêma serhedê, koç û muhacirîya

Kurdan ya ji herêmê, xelayiya wê demê, tunebûna xwarin û xurekan û bûyerên bi vî rengî bi vê peyvê ra eleqedar in. Di dema Şerê Cihanê yê Yekemîn da Êris tên Serhedê dagir dikin, gelek malbat û eşîr ji ber wan direvin ku koçî bajarên wek Riha (Sîwerek), Diyarbekir û Batmanê bikin. Di wê mihacirtiyê da xela çêdibe, ew di rê da tî û birçî dimînin. Ev malbatên koçber ji bo ku ji birçînan nemirin çî tê li ber wan dixwin. Heywanên wek beq, kusî, kulî, pincarên wek tirşok, rehê gîha, şekirokê gîha, qanok û hwd dibe xwarina wan.

Li gor agahiyên Dengbêj Sebriyê Agirî dide dema ew zarok bûye merivekî bi navê Hecî Eyno (90) yê li Kêranlixê (Gundê Milazgirê) cinarê Silêmanê Ehmed (bavê Ferzende Beg) bûye ji hinekan ra behsa vê mihacirtiyê, xelaya çêbûye û xwarina kuliyan kiriye ku wî van agahiyên bi guhê xwe ji wî bihîstiyê. Ji gotinên Hecî Eyno yên ku Sebriyê Agiriyê neqil dike di wê mihacirtiyê da malbata Ferzende Beg jî koç dike, lê ew naçin Riha, Batman û Diyarbekirê, tenê qasî demekê li ser çiya û baniyan dimînin, kesekî genimê wî hebûye kotikek genim bi zêrekî difroşe Silêmanê Ehmed û ji ber vê tunebûn û birçîbûnê malbatê çî dîtiye xwariye ku wê demê kulî jî hatine xwarin. Ji ber ku malbat kuliyan dixwe piştî demekê navê malbatê wek “kulîxur” dimîne, millet henekên xwe bi wan dike û bi vê peyva wek navlêkekê bo wan biçûk bikin bi kar tînin, lê paşê ev nav ji bo mêranî û pesindayînê tê bikaranîn (ÇD4).

Di kilamê da ev sifata ku li malbatê hatiye barkirin ne ji bo biçûkdîtinê, berevajî vê ji bo pesindayînê hatiye bikaranîn. Lewra tê gotin ku ew malbata wiha jêhatî ya ji xelayiyê jî xelas bûye çawa dikare bi hêsanî dev ji çekên xwe berdîn û di hewşa dora wan hatiye dorpêçkirin da hema wisa bê şer û pevçûn teslîm bibin. Nijad û nasnameya xwe, malbat û eşîra xwe ji ser îraniyan ra girtin. Ji hêla nasnameyê va heke bê nirxandin peyva “tixa” jî peyveke balkêş e. Tixa bi zimanê ermenkî ji bo mêran “kur û lawan” tê bikaranîn, lê li vir kesên li hember ji bo “xirab, nebaş, bêkêr, qenc, nûgihîştî” bîr teswîrkirin û biçûk bîr dîtin ev peyv hatiye bikaranîn. Bi vê peyvê va heqaret li wan tê kirin û tê gotin ka ew zarokên duh û pêr çî ne ku meriv teslîmî wan bibe û dev ji şer berde. Di nav Kurdan da dema zarok nes bibin û tiştên xirab bikin car caran dayikên wan bi wan hêrs dibin û ji wan ra dibêjin “tixayê fila” û li ser wan da diqîrin. Ev jî nîşan dide ku file, Ermenî, yê biyanî ji ber dîne wan (ne misilman in) biçûk tîr dîtin. Dîsa peyveke din heye ku ew jî “Qecer” e û ji bo “Kaçar”an yanê şaxeke Tirkan ên di navbera salên 1794 û 1925an da li Îranê xanedanek ava kirine hatiye bikaranîn û tê gotin ku ew naxwazîn teslîmî van qeceran bibin.

Peyva “sêrbaz” ya di hin çavkaniyan da wisa hatiye deşîfrekirin (Güneş û Şahin, 2018: 62, Yüksel, 2016: 664, Yıldız-Taşkın, 2018: 72) jî wek kesên sêr û sihîrê dikin, dek û dolaban digerin ku tê fêmkirin ku ji bo Eceman ev sifata berbelav e. Lewra di nav gel da tê gotin heke “Ecem hingiv bide te jî jê bawer neke, dibe ku di hundir da jahr hebe” yanê miheqeq dek û dolaban, sêrbaziyên dikare bike. Dibe ku ev peyv wek “serbaz”a bi Farişî be jî û ji bo rûtbeyeke eskerî jî hatibe bikaranîn, lê ya zêdetir tê fêmkirin serbazî xuya dike. Peyva “papaxgenî” û “nêçelîk” jî peyvên balkêş in ku papax jî bo kum, şewqe û kolozê didin serî tê bikaranîn. Bi vê gotinê va tê destnîşankirin ku dema ev eskerên papaxan didin serê xwe xwîdan didin û bêhna xwîdana wan tirş û pîs tê û wek bêhneke genî xwe dide der. Nêçelîk (naçelnîg) jî ji bo eskerên Êris tê gotin ku derbasî zimanê ezerî bûye û di kilamê da dibêje ew naxwazîn teslîmî van “tixa” “sêrbaz”, “papaxgenî”, “Qecer” û “nêçelîkan” bibin. Di berdeamiya

kilamê da peyva “Rom” jî hatiye bilêvkerin ku ev jî ji bo Tirkan tê bikaranîn. Lewra Ferzende Beg li vir xwe wek “qaçaxê Romê”, “fîrarê dewletê” û “canfîdayê Mala Şêx” bi nav dike û dibêje;

*em hene ji berê di paş da qaçaxê Romê ni
fîrarê dewletê ni, bexê Mala Emer in
piçûk û mezinê me rabûni ranebûne
mirîd û canfîdayê Mala Şêx in bego* (Güneş-Şahin, 2018: 62)

Bi van rêzikan va tê gotin ku Ferzende Begê ku ji destê Tirkan reviyaye hatiye Îranê çawa dibe ku ew wisa bi hêsanî teslîmî eceman bibe. Ev peyvên ji bo Ecem, Tirk, Êris û Ermeniyên hatine bikaranîn balê dikişîne ser nasnameyê ku ew xwe wek Kurd ji yê hemberî xwe mezin û baştir dibîne û naxwaze teslîmî wan bibe, lekeyekê li ser kurdbûn û lehengiya xwe bixe. Ji bilî van dema Ferzende Beg dibêje ev ne şerê eşîran e, şerekî giran e em der barê navê hin eşîr û malbatên kurdan da jî dibin xwedî agahî. Di kilamê da behsa eşîra Hesenan, Heyderan, Cîbiriyan û malbatên Mala Mistefa Axa, Mala Emer (kalikê Ferzende Beg) û Mala Şêx (Şêx Seîd) tê kirin. Ev nav me didin zanîn ku ew li herêmê eşîr û malbatên mezin û navdar in, ji ber gelek bûyer, şer û pevçûnan di bîra civaka Kurd da cihê xwe diparêzin.

Di gelek kilamên bi vî rengî da navê hin çek û alavên şer derbas dibin ku ew jî der barê teknolojiya leşkerî ya li herêmê, aboriya wê demê ya eşîran, marqeyên çek û cebilxaneyan, təkiliya bikaranîna çek û mîrantiyê, cureyên şer û pevçûnê û hwd da agahiyên berfireh didin me. Kesên diçin şer hespan siwar dibin, çekên marqeyên wan hatine gotin bi kar tînin, cil û bergên ku bikaribin fişeng û guleyan, xençer û şûran tê da bi cih bikin li xwe dikin, kum û kolozan didin serê xwe, barûd û alavên din li cem xwe dibin. Em van hurgiliyan dikarin di nav ristên kilaman da hîn bibin ku di kilama “Asyayê” da jî dema Ferzende Beg behsa rewşa xwe ya tengezariyê dike navê hin çekan dibêje. Di kilamê da “gule”, “barûd” fenanî taviyê li ser Ferzende Beg û rêhevalên wî da dibarin, çekên “tomatik”, “kuçik çapilî”, “makînelî” û “sûstematîk” tînin bikaranîn û ji wan ra qet muhlet û wext nayê dayîn ku ew bi ser xwe da bîn.

Herî dawîn em dikarin bibêjin hin kilam hene ku hemû hêmanên (ziman, mekan, nasname, dîrok û tevgerên bedenî) bîra civakî ava dikin û diparêzin dikarin bi xwe da bihewînin, lê hin kilam jî tenê xwediyê çend hêmanan in ku kilama “Asyayê” jî wiha ye. Ji van hêmanên bîra civakî ava dikin yê herî zêde di kilamê da hene dîrok, nasname û mekan bûn ku me ev derxistin pêş û kilam di wê çarçoveyê da nixand. Wek ku hat dîtin bûyereke dîrokî çêbûye, mekan Îran e, nasnameyên cuda li hemberî nijad û nasnameya kurdan sekinîne û bi serokatiya kurdekî (Fertzende Beg) pevçûnek derketiye ku kuştî û birîndar çêbûne. Ev bûyer, kes û hurgiliyên kilamê bi devê dengbêjan heta îro hatiye û di bîra civakê da zindî maye.

ENCAM

Di destpêkê da hatibû destnîşankirin ku bîr ji bo her yek şexsekî taybet e û tê da agahî, bûyer û bîranîn tîn veşartin û li gel vê hatibû gotin ku wek bîra şexsan bîra civakan jî heye û ew jî taybet e. Bi rêya kilama “Asyayê” lêkolînên me û çavkaniyên hatin bikaranîn derxist holê ku bîra civakî heye, ev bîra kolektîf li gor bîra fermî û desthilatdaran bîreke alternatîf e û wek gelek tiştên din ew jî bi saya çand û dîroka devkî tê parastin û digihîje dahatûyê.

Di netewebûnê da çawa ku ziman, dîrok, nasname û çand girîng in, êş û janên hevpar jî girîng in. Hewce nake her yek ferdê civakê rasterast wê êş û janê bikişîne û bibe şahidê wê bûyerê, piştî sal û sedsalan jî ew êş û jan dikarin bi komî bîn bibîranîn. Wek gotina Gellner netewe bi trajediyên hevpar ava dibin (1992: 75) di dîroka Kurdan da jî gelek êşên hevpar hene ku gel tînin bal hev û di nav wan da nêzîkatîyekê ava dikin. Di çaxê Serhildana Şêx Seîd û Serhildana Agiriyê da jî gelek êş û azar hatine kişandin, travmayên mezin çêbûne. Lê li gel vê hin kesên wê demê jiyane jî ji civakê ra bûne pêşeng û sembol. Di vê gotarê da em gihîştin vê encamê ku Dengbêj Şakiro wekî dengbêjekî navdar ê ji herêma Serhedê kilama “Asyayê” bi deng û sewta xwe gihandiye nifşên nû û ew bûyera dîrokî bi saya wî û dengbêjên din yê wê kilamê dibêjin (Reso û yê din) nehatiye jibîrkirin, di bîra civakî ya kurdan da heta roja îroyîn zindî maye û wê bimîne jî.

Vê xebatê nîşan da ku gelek gotin, metafor, sembol û kodên çanda Kurdî di kilamê da hatine bikaranîn û li dijî bîra fermî bîreke hevpar ya alternatîf hatiye avakirin. Lewra her çiqas kilama “Asyayê” behsa Ferzende Beg û şerê wî yê dijî hêzên Îranê bike jî bi saya vê kilamê me hin agahiyên behsa wê demê dikin jî bi dest xist. Di nav risteyên kilamê da me gelek gotinên Kurdan, navê eşîr û malbatên navdar, dawîhatina serhildanên Kurdan, têkçûyîna lehengan, zexta dewletan (Tirkiye û Îran) ya li ser kesên serhildan meşandine, belengaziya firaran ku ew ji cih û warên xwe dûr ketine, şopên dîn, netew û mezhebên cuda jî baş dît.

Bi vê lêkolînê em gihîştin wê encamê ku dîrok du alî tê gotin û nivîsîn ku yek ya fermî ye yanê bi destê dewlet û desthilatdaran tê nivîsîn û ya din jî bi destê komên bindest tê nivîsîn û gotin. Li gor çavkaniyan û naveroka vê kilama ku bû mijara vê xebatê me dît ku dijî dîroka fermî di bîra civakî ya Kurdan da serhildan û şer wek şerê azadî û serxwebûnê tê binavkirin, kesên bûne pêşeng û di van serhildanan da derketine pêş jî wek qehreman, egîd, mêr, şêr, çargurcîk, dilpola, beg, axa û hwd hatine binavkirin. Ev kes li gor bîra civakî ya Kurdan di şer û pevçûnan da ji ber mêranî, cengawerî, wêrekî, başbikaranîna çek û silahan, jîrbûn û jêhatîbûna xwe bi ser ketine û kesên li hemberî xwe têk birine. Lê hin caran jî ewên ewqas pesnê wan hatine dayîn bi ser neketine, di şer û pevçûnan da birîndar bûne û hatine kuştin.

Çavkanî

- Alakom, R. (1998). *Xoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*. Stenbol: Avesta
- Aras, A. (2009). *Serhildana Seyidan û Berazan (Seyîdxan û Elican)*. Stenbol: Perî
- Assman, J. (2015). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik*. Stenbol: Ayrıntı
- Atik, A.&Erdoğan, Ş.B. (2014). “Toplumsal Bellek Ve Medya”. *Kovara Atatürk İletişim*, j. 6, r. 1-16
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı
- Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kolektif Bellek*. Stenbol: Bağlam Yayıncılık
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. Stenbol: Ayrıntı
- Erkal, A. (2017). “Toplumsal Hafızanın Muhafızları: Aşıklık Geleneği”. *Kovara Sosyoloji*. j. 10, r. 151-165
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Eraslanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan. Stenbol: İnsan Yayınları
- Gorgas, J. T. (2020). *Kürt Milli Cemiyeti Xoybûn İlk Milliyetçi Kürt Örgütüne Dair Efsaneler ve Gerçekler*. Stenbol: Avesta
- Güneş, Ö. &Şahin, İ. (2018). *Dengbêj Şakiro Antolojiya Dengbêjan-1*. Stenbol: Nûbihar
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın Topsulsal Çerçevesi*. Ankara: Heretik Yayınları
- Halbwachs, M. (2018). *Kollektif Hafıza*. Ankara: Heretik Yayınları
- İlhan, M. E. (2018). *Kültürel Bellek-Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama*. Enqere: Doğu Batı
- İnce, G. B. (2016). “Ulusal Kimlik, Kolektif Bellek ve Edebiyat: Dersimli Kız Romanında Resmi Bellek Temaları”. *Kovara Monograf Edebiyat Eleştiri*. j. 5, r. 36-68
- Kara, P. (2010). *Türkiye İnan İlişkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
- Karaman, A. (2004). *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*. Stenbol: Evrensel Basım ve Yayın
- Kardaş, C. (2017). *Aşığın Sazı Dengbêjin Sesi (Dengbêjlik ve Aşıklık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Enqere: Eğiten Kitap
- Kevirbirî, S. (2009). *Filitê Quto 20 Kilam& 20 Qewimîn*. Enqere: Do
- Komisyon. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil kurumu Yayınları
- Kutlay, N. (2011). 21. *Yüzyıla Girerken Kürtler*. Stenbol: Perî
- Misztal, B. A. (2003). *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open University Press Maidenhead.
- Moltke, H.V. (1999). *Moltken'in Türkiye Mektupları*. Stenbol: Remzi Kitabevi
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekanları*. Enqere: Dost
- Nurî Paşa, İ. (1984). Bîranînen İhsan Nurî Paşa. *Kovara Hêvî*. j. 2. r.17-28
- Özbiçge, N. (2020). *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Sancar, M. (2016). *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Sebrî, O. (2016). *Çar Leheng*. Diyarbakir: Lîs

- Schafers, M. (2016). “Utançtan Kamusal Sese Kadın Dengbêjler, Acımın İşlenişi ve Kürt Tarihi”. (Wer.). Öpengin. E. *Kürt Tarihi* j. 26. r. 24-29
- Taş, F. (2015). *Dengbêjlik Geleneği ve Dönüşümler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkbilim Anabilim Dalı
- Ulugana, S. (2010). Ağrı Dağı Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931). Stenbol: Perî
- Yüksel, M. (2016). On The Borders of Turkish and Iranian Nation States: The Story of Ferzende and Besra. *Kovara Middle Eastern Studies*. j. 52. r. 656-676

Internet

- URL1: Malbat, E. (2018). ‘Eşîra Hesena (Ferzende Beg)’ <https://www.youtube.com/watch?v=wk-C10E0fV8> (10. 12. 2021).
- URL2: Alakom, R. (2021). ‘Tek şahsiyet, çok isim: Ağrı İsyani lideri İbrahim Ağa ve adları’ <https://www.gazeteduvar.com.tr/tek-sahsiyet-cok-isim-agri-isyani-lideri-ibrahim-aga-ve-adlari-haber-1543326> (09. 12. 2021).
- URL3: Zeraq, D. (2020). ‘Bejara Polîtik di Kilamên Şakiro da’ <https://diyarname.com/news.php?Idx=48496>

Çavkaniyên Devkî

- ÇD1: Metin Deniz (02.01.2021, Almanya)
- ÇD2: Mehmet Tosun (Temen 78, 18.02.2020, Stenbol)
- ÇD3: Ömer Güneş (Temen 45, 25.05.2021, Almanya)
- ÇD4: Sebriyê Agirî (Temen 58, 22. 12.2021, Stenbol)